

ПРЕ ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА

Априлски рат 1941. године затекао ме на учитељској дужности у срезу Берово (Македонија), близу југословенско-бугарске границе. После тринаестодневног пешачења, стигао сам 19. априла (на „Велику суботу“) својој кући у Севојно. После два дана, 21. априла, отишао сам у Ужице, јавио се Желимиру Жељу Ђурићу, који је тада био секретар Окружног комитета КПЈ, и питао га: шта сад? Он ме је кратко обавестио о 27. марту (о томе сам врло мало знао), о одбрани Ужица 15. априла, и препоручио ми да се пријавим — као избеглица — просветном органу Среског начелства с циљем да добијем ново постављење. Међутим, најглавнији део разговора је био овај: Жељо ме је питао да ли ми се неко обраћао из македонске партијске организације, а кад је добио одређен одговор, саопштио ми је да ме прима у чланство Комунистичке партије Југославије, да ћу припадати ћелији (основној организацији) у Севојну и да ће на партијски састанак доћи неки друг из Ужица. Ово његово саопштење било је кратко, без великог објашњења и крупних речи. Ја сам то пред њим примио мирно, слушајући и ћутећи, без свечаног захваљивања, само уз кратку напомену да Партија на мене увек и свуда може рачунати. А у себи сам осећао радост, усхићење и понос: другови признају мој дотадашњи рад, имају поверења у мене, примају ме у своје редове, постављем део револуционарног строја који је позван да свет не само тумачи него да га промени. . . И то још у доба кад нашу земљу газии окупаторска чизма,

Први партијски састанак на кохме сам учествовао одржан је у недељу 11. маја 1941. године. Ћелију су сачињавали: Вишеслав Вићо Бугариновић, сељак, који је био секретар наше ћелије; Алекса Дејовић, металски радник у фабрици оружја и муниције; Здравко Миливојевић, сељак, Миливоје Ђоковић и Миливоје Антонијевић. Не знам кад су поменути другови примљени у Партију, самс сам тада дознао да је овој ћелији раније припадао Недељко Неђо Савић, учитељ из Севојна (у априлском рату мобилисан као резервни официр и у ово време бјио је у заробљеништву), а Алекса Дејовић је раније био у ћелији своје фабрике (фабрика оружја и муниције).

Овом партијском састанку присуствовао је Вукола Дабић, стари — вишегодишњи члан Партије, који је пет година провео као осуђеник у сремскомитровачкој казниони, а у време Ужичке републике био командант града Ужица. Он је водио главну реч. Најпре је говорио о актуелној политичкој ситуацији, о слабостима режима Краљевине Југославије као узроку брзог војног слома и капитулацији, о дугорочним намерама окупатора и првим његовим мерама на коришћењу богатства наше земље. Интересовало га је (а ми смо га упознали), стање у народу, опште расположење, однос према мерама окупатора, број мобилизованих у априлски рат и колико их се вратило, има ли у народу оружја. . . Постављени су задаци пред нас комунисте: општити што више с народом, зближити се са што већим бројем људи с циљем да не клону духом; приказивати у правој боји намере и поступке окупатора, — прикупљати оружје јер ће затребати. . . А оружја је било доста, преко очекивања. Јер, показало се да се скоро свака породица снабдела пушком, неко је имао и по две, три. То је остало од неких делова југословенске војске који су се ту затекли у моменту капитулације, а у неколико случајева пушке су донели мештани којм су се — избегавши заробљавање — враћали из својих јединица. Било је и муниције, као и друге војничке опреме, мада у мањим количинама.

Наша партијска ћелија у Севојну успешно је наставила рад у летњим месецима. Састанци су одржавани сваких 10—15 дана, увече, у кући или у неком скровитом месту — воћњаку или шумарку. На једном или два састанка — поред практичног дела рада, читани су расположиви материјали (леци Централног комитета, Стаљинов чланак „Класа и партија пролетаријата“ и др.). Редовно је расправљано о нашем раду: претреано је стање у селу, расположење мештана у целини, држање појединаца према окупаторском режиму, колико има оружја. Сваки од нас је био задужен за по Један заселак, с тим да одржава редован контакт са одређеним бројем поименично одабраних честитих људи из нашег села, а по могућности и у суседним селима. Показало се да је свуда било потиштености, код појединаца осећала се клонулост, али су бројнији били примери срчаности. Општа слика је била: — народ ипак није клонуо духом.

Напад фашистичке Немачке на Совјетоки Савез, поред изненађења, унео је живост код свих грађана: редовно су читане новине, коментари су пуни разних предвиђања, очекивао се преокрет на фронту, а било је и збуњености као и злурадости.

Последњих дана јуна, приликом обилазака мојих „рејона“ у Севојну и Горјанима, видео сам десетак другова за које оам знао да живе у Ужицу. То су били: Мирослав Веснић Брко, Сретен Пенезић, Војко Петровић, Вито Пантовић, Владан Росић Јешо Поповић и друш. Они су — као предратни активисти — били код полиције компромитовани, па су, да би избегли хапшење, по налогу Партије изашли из града и склонили се у оближња села (неколи-

цина других склонили су се у Буар, Татицац и друга места). Њима је претило хапшење па и смрт, што се и догодило са двојицом другова који нису хтели да изађу из града. Животи ових људи сачувани су заслугом једног нашег симпатизера. Он је дознао за наређење које је полмција добила од окупаторских власти, о томе је обавештен Окружни комитет Партије, који је увидео опасност, одлучио да овли другови изиђу из града, и тако спасао драгоцене кадрове.

Отприлике почетком јула се чуло да негде на Сувобору борави група југословенских официра који су избегли заробљавање и „вероватно нешто смерају“. Нико их није видео, приче о њима биле су контрадикторне, али је вест о њима побудила интересовање. Ускоро после тих првих вести, однекуда се појавио у селу не познат човек: представио се као поручник Тасић родом из Коренице (Лика), отуда је наводно побегао због усташког терора. Задржао се у Севојну око два дана, упознао се са више мештана, ставио до знања да нешто зна о официрима на Сувобору, тек толико да саговорнике обавести и заинтересује, наговестио могућност „Трећег српског устанка“ и изгубио се. Тада на овај случај нисмо обраћали пажњу. Тек касније смо учили: неки од оних с којима је „поручник Тасић“ разговарао — у фази пуније диференцијације (после ослобођења Ужица и током стварања партизанске власти), почели су деловати на четничкој линији.

* * *

У јулу су наши партијски састанци били чешћи и садржајнији него раније. Учествовали су и другови са стране: Вито Пантових из Ужица, Исо Барух, инжењер из Београда, можда још не. Не сећам се. Читали смо летак ЦК КПЈ о дизању оружаног устанка против окупатора (после Одлуке Политбироа на седници 4. јула), реферисали о свом раду, узајамно се обавештавали и одређивали задатке. То је био период када смо од контаката са појединцима у селу, прешли на масовнији рад: увече смо одржавали скупне састанке по засеоцима — својим рејонима са напредно оријентисаним мештанима (по 5 до 10 у групи), и износили садржину поменутог летка, не помињући извор. Алекса Дејовић и ја смо уз то одржавали посебне састанке са најактивнијим омладинцима које смо сматрали кандидатима за одлазак у партизане, њима смо давали летак на читање.

Крајем прве половине јула, у Севојну се појавио још један непознат човек. Био је то Милан Мијалковић, инструктор Покрајинског комитета КПЈ, за ужршки округ, организатор Ужичког партизанског одреда. Нисмо то, наравно, тада знали, али смо по његовом држању и излагању закључили да је то неки високи партијски руководилац. Проценили смо да има око 40 година, зато смо га звали „Чича“. Био је средњег или нешто вишег стаса, изразито црномањаст, густе црне косе прошаране седим власима, сјајних црних очију. Кад сам га први пут видео, носио је сељачко сукнено

одело са неупадљивим светложутим пругама и војничке цокуле. У Севојно је навраћао 2—3 пута, спавао је код секретара наше ћелије Вића Бугариновића. Разговори са њим трајали су душ у ноћ. О себи нам није причао, само је рекао да је професор математике и да су га другови звали „Стојиљко“. Али је покретао многе друге теме: о личном поштењу и скромности; о односима у кући, према родитељима и деци; како се чита нека књига; како везивати људе за наш покрет.

Последњи састанак са „Чичом“ имали смо 26. или 27. јула. На дневном реду, поред осталог, био је и договор о одласку у партизане. (Реч је о ужичкој чети „Радоје Марић“ која је — као што је познато — формирана 28. јула). Одлука друга Мијалковића „Чиче“ била је: Алекса Дејовић и Миливоје Ђоковић да иду у партизаноку чету, а Бугариновић, Миливојевић и Антонијевић да остану код кућа али да својим радом — поред Севојна — обухвате и села: Горјане, Поточање, Крвавце, Потпеће. На ово је Ђоковић замолио да не иде у партизане него да остане код куће. Мијалковић то није прихватио па је Ђоковића искључио из Партије.

Обојица су имали јаке разлоге за своје ставове. Ђоковић је полазио од тога да је дуго времена службовао ван родног краја; одласком у партизане очекује га напоран живот; четрдесетак му је година па је време да се смири у кући, уз жену и оитну децу. Мијалковић је знао да је Ђоковић честит човек; у младости је био симпатизер старе српске ооцијалдемократске странке; у Севојну не може много учинити пошто не познаје људе с обзиром да је дуго година живео ван — на служби у граничној трупи, али као такав може својим војним знањем бита партизанима веома потребан; као четрдесетогодишњак биће доказ да у партизане иду не само омладинци — „балавци“, него и зрели људи.

Претегли су разлози које је износио Мијалковић, али не само зато што је био представник Партије. Било је то време кад се од сваког комунисте тражило безусловно • извршавање задатака, виоок морал, пуна оданост, потчињавање интереса појединаца интересима општег значаја. У противном — наша Партија не би била оно што је тада стварно представљала, нити би могла учинити оно што је каоије током рата показала. Но, мени је остало у сећању и дирнуло ме нешто друго: начин и тон Мијалковићевог изрицања најоштрије казне и обраћање кажњеном другу. Тај човек — прилично грубог лица — говорио је изненађујуће људски, топло, саосећајући са својим „иописником“, његовим протеклим мучним животом и неизвесном будућношћу. Он није одбацивао Ђоковићеве аргументе, он их је чак уважавао, али је истовремено износио друге, своје — наше, које је наметала ондашња ситуација. У њешвом излагању није било осуде конкретне личности, него је избијао револт због зле „судбине“ нашег народа у том вучјем времену, истицана потреба да се том злу сви супротставимо, и увереност да напори неће бити узалудни.

Милана Мијалковића Сам последњи пут видео 14. или 15. августа. Десило се да сам током ноћи добио поруку да сутрадан у одређени час увече дођем на Татинац у кућу Живка Јовановића (ту је, вероватно, тада било седиште ОК Партије и инструктора ПК) и да се јавим другу „Чичи“. Тада нисам познавао ни то село ни Живка, а сада не знам ни зашто сам ишао код Мијалковића, тј. шта ми је он рекао. Али сам запамтио да сам га нашао у малој сеоској кући, брвнари; седео је уз огњиште изнад кога је на веригама висио бакрач; поред „Чиче“ је седела старица — Живкова мајка. Били су сами. Затекао сам их у разговору, у ствари он је њој причао, она је таркала ватру, припремала кромпир за вечеру и повремено запиткивала, а ја сам слушао. Он нам је причао о предатним животним тешкоћама, оскудици, окупацији, о партизанима, о социјализму. Мене је изненадио речник којим се служио — он, интелектуалац, профеоор — у разшвору са неписменом старом сељанком. Говорио је тихо, полако, сликовито, јасно и убедљиво, а простим речима. Слушајући га, у себи сам његово излагање упоређивао са тирадама, бучним а празним фразема које сам до тада понекад слушао, у разговору са неким другим саговорницима, на сличне теме. Сазнао сам тада да се и крупни проблеми могу излагати једноставним народним језиком. А поређења је било и касније, све до данас, па ми се ово „Чичино“ излагање зато и задржало у сећању.

Од тада је прошло, ево, четрдесет година; много се којечега заборавило, али се неизбрисиво задржало сећање на човека ши роке душе, профеоора Мијалковића. Два примера његове благородности само оу ситна зрнца у мозаику његовог паћеничког живота профеоионалног револуционара и деветогодишњег робијаша, али за мене, тада 21-годишњака и младог комунисту — значили су много.

После рата, много касније, дознао сам какав је био на робији. У сећању његових другова робијаша, запамћен је као веома племенит човек, једини у колективу који се ни с ким није свађао и којег су сви волели. Био је познат по хуманости, човекољубљу и бризи за оболеле другове. Познат је и по једном подвигу приликом насртаја наоружаних жандарма на голоруке робијаше: кад је жандарм пушчаним метком ранио једног робијаша а овај пао, први и једини притрчао је Мијалковић, покушавајући да помогне рањенику, али су га, умрљаног крвљу, жандарми кундацима отргли од рањеног друга.

* * *

Током августа и септембра, све до ослобођења Ужица, по одлуци донетој на партијском састанку, остао сам код куће, нисам отишао у чету, али сам (као и остала двојица чланова Партије) интензивно радио. Прокрстарио сам свима путевцима у Сегојну и сазнао скоро све р кућама и житељима које до тада нисам знао, а упознао оам и поменута оближња села која сам раније само површно познавао.

Акције које су изводиле чете Ужичког партизанског одреда имале су велики одјек у народу, Већина је одобравала и подржавала акције партизана. Међутим, у појединим кућама почела се осећати тиха али упорна негативна реакција: ширене су тврдње о узалудности оружане борбе, о непобедивости Немачке и уобичајене предратне наказне приче о наводним схватањима и поступцима комуниста у случају њихове победе: неће бити брака ни породице, свако ће живети са сваким, одузеће се имовина, сви ће ићи по храну на (један казан итд.

Партизани из Ужичке партизанске чете повремено су навраћали до чланова Партије и других позитивно оријентисаних житеља у селу ради добијања обавештења и размене порука, а заједно су учествовали у прикупљању хране за чету као и у неким акцијама (демолирање железничких станица и др.). Тада сам виђао Александра Аца Вучковића и друге познанике. У мојој кући је неколико дана боравио рањени партизан Станимир Златановић, зван Бугарин, а о њему се бринуо Драгослав Новаковић Муту. Ту су се затекли на дан 18. августа, у време борбе на Градини. Највише сарадње је било у време кад је поменута чета — или њен део — логоровала кратко време на врху Рујевца (заселак Севојна на десној обали Ђетиње) и када је једна десетина, почетком септембра држала заседу на комуникацији Ужице — Пожега, а налазила се у топољаку званом „Кључеви“, у близини садашње севојничке железничке станице. У десетини су били поред осталих Ранко Радовић из Поточања, који је као рањеник умро у ужичкој болници у новембру 1941. и Радиша Бугариновић из Севојна (погинуо као командир чете у Другој пролетерској бригади у јануару 1944. године на Златибору).

После ослобођења Ужица настала је плица устанка, па се Ужички партизански одред „Димитрије Туцовић“ бројчано знатно повећао. Почетком октобра је имао око двадесет чета, претежно на спољним фронтовима илус Раднички батаљон у Ужицу. Истовремено, активно је радила и четничка организација Драже Михаиловића на антипартизанској пропаганди и придобијању својих присталица за гушење устанка, и тиме ишла на руку окупатору. Диференцијација је узимала оштрије форме, а завршни чин је био — оружани напад четника на партизана.

И Севојно је дало велики број партизана, претежно омладине. Пале су и прве жртве. Највећи губитак је била смрт 20 партизана из овог села у групи од 250 другова, које су четници преваром заробили и предали Немцима, а ови су их стрељали на Крушику код Ваљева 27. новембра 1941. године. Но било их је и на супротној страни: после ослобођења Ужица из неколико кућа одрасли мушкарци су отишли „код рођака“ у нека појешка села, ближе Равној гори, а касније су постали активни четници.

Ширењем народјноослободилачквг покрета, повећањем партизанских јединица, стварањем нове власти/ стварала се потреба за померање и уздизање кадрова. Тако сам после ослобођења Ужица постао члан Окружног комитета СКОЈ-а. Тадашњи његов састав је био: секретар Добривоје Видић, студент (истовремено је био и члан ОК Партије), Ацо Чизмић, студент из Ужица, Петар Шегуљев, електричарски радник, избеглица из Војводине (погинуо приликом повлачења из Ужица 29. или 30. новембра 1941. године), Драгослав Кречковић, металски радник из Здравчића (погинуо као заменик политичког комесара чете у Другој пролетерској бригади 11. јуна 1942. на Гату код Гацка у Херцеговини), Нада Вуковић, ученица Учитељске школе из Ужица и Миливоје Антонијевић. Није искључево да је био још неко, можда из среских комитета СКОЈ-а, који су такође постојали, не сећам се. Нешто касније, можда крајем октобра, Петар Шегуљев и Нада Вуковић су отишли на друге дужности, а на њихова места су дошли: Нада Матић из Ужица, ученица учитељске школе (тешко рањена као заменик комесара чете у Другој пролетерској бригади у априлу 1944. на Ибру код Рашке и умрла у мају исте године код Колашина, народни херој), и Александар Ацо Унуковић, радник из Ужица (умро после рата као пуковник у пензији). Међу нама је постојала интерна подела рада по секторима, каква не знам; једино се сећам да је Драгослав Кречковић био „задужен“ за рад са омладином у војсци тј. у партизанским јединицама, а мој сектор је био — сeosка омладина.

Седиште ОК СКОЈ-а бшто је у две просторије у згради „Соколане“ (зграда фискултурне организације „Соко“, која се налазила приближно на месту садашњег надвожњака близу железничке станице). Ту смо и спавали ми који нисмо имали стан у Ужицу, а често и остали, јер се радило до дубоко у ноћ.

Састанци су држани често, сваких 5—6 дана, али су контакти и договори међу нама били свакодневни, сем са секретаром Видићем, који је имао и неколико других задужења. А и путовало се доста. Сећам се да сам говорио на зборовима омладинаца у Качеру и Мачкату, по неколико дана боравио у Карану и Рибашевини, и са групом другова ишао у ариљска села поводом погибије Стева Чоловића.

Не бих могао дати потпунији осврт на колективни рад нашег комитета, — белешке нисам водио, а сећања су избледела. Још мање могу рећи о утицају нашег рада на среске комитете СКОЈ-а и на организацију у јединицама, Но са сигурношћу се може рећи да смо радили интензивно и полетно и да је СКОЈ доста допринео ушвучивању омладине у разноврсне делатности које су организовали Партија и органи иове власти (одлазак у борбене јединице, курсеви прве помоћи, културно-просветви рад). Једиа од крупни-

јих акција омладине, по масовности и организованости, је сакупљање напуштене летине на терену Добруна за потребе бораца. Омладинци и омладинке су брали кукуруз, вадиле кромнир, чупали пасуљ, купили шљиве, орахе и друго воће, кували пекмез.

Запамтио сам једно своје интимно осећање са првог одржаног збора омладине у неком селу. Скупило их се педесетак, а речено ми је да ће их бити више. Моје излагање није било дуго, располагао сам подацима, претходно сам се припремио, говор нисам читао — све елементи који су обећавали успех. Али резултат је био испод мога очекивања. Нисам ни очекивао гласно одобравање а још мање аплауз, али сам, пратећи крајичком свести реаговање присутних запазио: били су мртви — ладни, па ме је то изненадило. Разлога за пасивност слушаца било је, наравно, више, али сам их ја тумачио тако да сам за себе закључио: младићу, можда си погоднији на другим пословима, а зборове препусти онима којима то лежи.

Наш ОК СКОЈ-а био је у извеаној мери ангажован и у припреми стварања нове организације назване — Српски народноослободилачки омладински савез. То је требало да буде организација читаве родољубиве и антифашистичке оријентисане омладине, дакле знатно шира него СКОЈ, који би и даље постојао — као организација комунистичке омладине. На, томе су највише радили секретар Вмдић, чланови ГИК СКОЈ-а и ЦК СКОЈ-а који су у то време бораваили у Ужицу, односно на територији Ужичке републике. Они су покренули и лист „Омладинска борба“ који је штампан у Ужицу, изашла су (ако се не варам) два броја. У Ужицу је 17. октобра одржана оснивачка конференција ове нове организације. Међутим, тешке борбе са четницима, прва немачка офанзива и повлачење из Ужица онемогућили су даљи рад на овоме.

На састанке ОК СКОЈ-а долазили су и представници виших инстанци. Једном или два пута био је Иво Лола Рибар, секретар ЦК СКОЈ-а, под именом „друг Павловић“. Слушао је наша излагања о раду, питао и објашњавао. Запамтио сам га као младог човека префињеног укуса, образованог, пуног поуздања, речитог; изражавао се богатим речником, течно, заобљеним реченицама, пуним идеја, воја сам, међутим, очекивао нешто конкретнију садржину. Једном је био присутан Јурица Рибар, као уредник „Омладинске борбе“, Лолин млађи брат, представио се као „друг Перих“. Чешће је долазио Миле Радосављевић, од раније звани „Миле Абаз“, тада под именом „друг Бранко“. Родом из Чачка, био је млађи брат Момчила Мола Радосављевића, команданта Чачанског одреда, по занимању металски радник, у ово време члан ЦК СКОЈ-а. Имао је тада око 25 година. Био је то леп младић, складна фигура, на црномањастом лицу блештали су бели правилни зуби. Мање је говорио него Лола, више је питао. Његова су излагања била конкретна, објашњења прецизна и уверљива. У неvezаном разговору остављао је утисак доброг друга, весељака, човека који

Боли животне радости. Касније, током рата, био је на разним партијско-политичким дужностима у Босни; кратко време био је под партијском казном због неке погрешке; у лето 1944. године са Другом пролетерском дивизијом прешао је у Србију и погинуо у Топлици. Са њим или сама долазила је Љубинка Милосављевић, секретар Покрајинског кохмитета СКОЈ-а и члан ПК Партије за Србију. Ова 24-годишња, витка, бледуњава девојка, својим смиреним држањем, пажљивим опхођењем и блашм осмехом, на састанке је уносила спокојство, и уопште зрачила добротом. Била је студенткиња, родом из Јагодине (сада Светозарево). Тада нисам знао да јој је брат погинуо у лето 1941. године као члан ОК Партије. Касније сам сазнао да јој је мајка првоборац и носилац „Споменице 1941. године“ и упознао јој млађег брата Перицу, који је погинуо у септембру 1942. године у борби против Немаца на Мањачи. Љубинка се у нашем раду интересовала за све, улазила у детаље, давала исцрпне одговоре, мада није била говорљива. Уочио сам код ње и извесну дозу сестринске бриге за своје сараднике и око ЈШну уопште.

На једном од састанака нашег ОК СКОЈ-а, затекла нас је експлозија у фабрици оружја и муниције 22. новембра. Потрес је био снажан па смо помислили да је то тешко авионско бомбардовање. Прекинули смо састанак и истрчали напоље. Приметио сам да авиона нема, али се види густ црн дим у подножју Вујића брда. Кад сам стигао до Малог парка, видео сам да од хотела „Палас“ (тада седишта неких органа ЦК), ка месту експлозије, журно корача Петар Стамболић, тада секретар Главног народноослободилачког одбора Србије. Мноштво народа хрлило је главном улицом ка месту несреће. Отишао сам тамо. Из подземне просторије (предратни трезор Народне банке, тада седиште Врховног штаба и партизанска фабрика) још је излазио дим, унутра су се чуле мање експлозије, а на раскрсници улица видела се ушлахиреност: трчали су људи нагављених лица, они здрави стајали су и гледали унезверено, чули су се јецаји и крици. Не сећам се да сам видео лешеве које је експлозија избацила на улицу (а морало их је бити), али мм се у памћењу урезало ово: на опуштеној телефонској жици, висила је људска рука, откинута од рамена, савијена у лакту...

Повлачење из Ужица било је изненадно и брзо. О ситуацији на фронтима знао сам углавном оно што су писале новине, а из њих се није могло закључити колико је снажан притисак немачких јединица на правцима од Ваљева и Љубовије.

Око подне 28. новембра, Љубинка Милосављевић нам је наговестила могућност напуштања Ужица — тога дана увече или сутрадан ујутро. Отишао сам кући у Севојно и узео најнужније ствари. По повратку, добио сам налог да идем у војнички круг (касарна, приближно на месту садашњег ужичког позоришта) где

је група омладинаца и грађана помагала Отпремање муниције ка фронтovima. Поред осталог, пунили смо и флаше бензином. То је тада било једино противтенковско средство. Било је ту омладинаца (И изван Ужица; сећам се да су у томе послу учествовали ученици гимназије из Београда: Зоран Жујовић, син Сретена Жујовића и Јован Јоца Марјановић.

Око 20 часова 28. новембра кренули смо, наравно, пешке, златиборским друмом и путовали целу ноћ. Није то била организована колона, него велика поворка од више група. У једној групи било нас је десетак, поред осталих, Љубинка), Ацо Унуковић, Милосав Јечменица, радник из Ужица (погинуо у марту 1942. године као борац Друге пролетерске бригаде). Љубинка нам је причала о своме ранијем партијском раду, о храбром држању неких другова пред полицијом и о значају Партије у нашој борби. Запамтио сам дословно њене речи: „Кад бих због политичке грешке била искључена из Партије, не бих могла *живети*“. Ноћ је била ведро и видна, мраз веома јак, а земља смрзнута. Не сећам се да је снега било код Ужица, али га је било од Мачката па надаље. Путем смо стизали неколико воловских кола праћених партизанима. Речено нам је да вуку муницију, у ствари, то је био део новца из трезора Народне банке и штампарија. Намеравало се да се на Златибору настави са излагањем „Борбе“ те су транспортовани и штампани а још неповезани табаци „Историје СКП (б)“. Прошли су поред нас 2—3 затворена камиона, вероватно са делом рањеника из ужичке и севојничке болнице. Ујутро 29. новембра смо стигли на Палисад, мало се одморили згомилани у некој просторији, а затим наставили путовање. Љубинка је ту остала, из виле Аце Павловића неко ју је позвао и задржао. Ми смо кренули даље. На Палисаду и Краљевој Води (сада Партизанске Воде) било је доста света, али мало познатих лица, Негде иза Борове Главе према Драглици, по нечијем позиву скренули смо с пута и помогли неким групама у копању рупа за сакривање поменутог материјала извученог из Ужица. Посао је врло споро одмicao и дуго трајао: земљиште је било тврдо — каменито и смрзнута, а алата недовољно. Путем, поред нас, пролазиле су групе које су се повлачиле од Ужица према Санџаку. Чуло се њихово бунгурање, повици, неки су нам прилазили, запиткивали и сметали. Понекад су се чули авиони, а негде у даљини иза нас, чуле се детонације: тада су пале жртве на Кадињачи, Белој земљи, Златибору. Увече смо касно стигли у Драглицу, некако се сместили под кров и презалогајили. Нисам знао шта је са другим члановима, али наш ОК СКОЈ-а престао је да функционише.

Сутрадан 30. новембра, у Драглици и њеним засеокима нашло се концентрисано мноштво света, који се преко Златибора повукао из Ужица. Можда око хиљаду лица. То су били делови Ужичког, Космајског и Ваљевског одреда, остатак болнице, радника партизанске фабрике и грађани. Стигао је и Врховни штаб.

Током овога и наредног дана извршено је оређивање прис тиглог људства. Сем оних који су се омаатрали привременим из беглицама, па су се ускоро вратили према Ужицу, остали су упу ћени преко Увца у Санцак и сместили се у село Радоињу и околне засеоке. Тамо су их прихватили санцачки партизани. Каоније је дошло до повезивања са деловима Чачанског, Краљевачког, Кра гујевачког, Првог и Другог шумадијског, Поморавског, Копаонич ког и осталим деловима Ужичког одреда, који су се тих дана пов лачили другим правцима и, преласком преко Увца, концентриса ли се у рејону Кокиног Брода. Створена је, дакле, нова слободна територија.

На десној страни реке Увца, остављене су оамо 2—3 групе бораца које су стваране на лицу места, с циљем да се прихвате они који су накнадно пристизали, и врши осматрање према Ужи цу. Убрзо су и ови делови прешли у Санцак. Међутим, групе пар тизана су пристизале читавих двадесет наредних дана, чак од Бу кова, Краљева и Љубовије, са мучним вестима.

У групу остављену на правцу Драглица — Радоиња, одређен сам и ја. Било нас је десетак. Познавао сам само Остоју Кова чевића. Сместили смо се у неку брвнару, вероватно у атару села Сјеништа. Речено нам је да испред нас (према Драглици и Ужи цу) нема наших снага, а могу наићи Немци. Остала мди је у сећа њу стражарска служба те ноћи. Мраз је био веома, веома оштар, дражио је на кашаљ, обућа се брзо смрзавала, а кретање стража ра је било забрањено. Свуда је био снег, само су се стабла дрвећа црнила, снежна вејавица спречавала је осматрање, ветар је њи шући гране стварао шумове и сенке. Болеле су нас очи и уши од напрезања. На стражн се није могло издржати дуже од пола сата. Срећом, ту смо остали свега 24 сата или незнатно дуже, а затим смо преко засеока Мутавцићи отишли у Радоињу и укључили се у Прву ужичку чету. Тамо сам нашао пуно познатих другова.

Интересантно је напоменути да тих дана, током боравка овог људства у Драглици (као ни у Санцаку), није било бомбардовања. Немачке јединице се нису појављивале од Ужица, а италијанске снаге у Санцаку биле су неактивне. Објашњење је у овоме: река Увац је тада представљала демаркациону линију између Немачке и ИталИје. За оба окупатора овај рејон је био на периферији њи хових окупационих зона, уз то беспутан, слабо насељен, без важ них објеката, према томе у знатној мери за њих неинтересантан. Сем тога, Немци су, вероватно, сматрали да су партизанске снаге у претходним борбама и на Златибору уништене, а Италијани су ових дана били ангажовани борбом на Пљевљима, То су биле околности које су омогућиле сређивање и збрињавање људства. Гиме је донекле спласнула збрка, потиштеност, а код многих и безнађе.

По доласку у Радоињу и друга околна села, људство је по налогу Врховног штаба размештено, организована исхрана, обез-

беђење и нека врста гарнизонске службе. Анализирана је протекла ситуација по групама које су се заједно повлачиле; свуда су установљена бројна стања у људству и наоружању; претресано држање појединаца који су се држали недолично (неки су и кажњени); формиране су нове јединице — по четама; почело се са интензивним политичким радом. Остало ми је у сећању да су на овоме, поред осталих, радили: Иво Лола Рибар, Миљентије Поповић, секретар крагујевачког ОК Партије Мијалко Тодоровић Плави, и инструктор ПК за Чачански одред Светислав Стефановић Ћећа.

Пратећи бурне догађаје на територији Ужичке републике и борбе широм наше земље, повремено сам се у то време, а чешће сада у Радоићи, питао: ко су људи који руководе Народноослободилачким покретом? Нисам ни од кога директно чуо да је партизански Врховни штаб боравио у Ужицу, али сам то на основу више индиција наслућивао и питао се: да ли ћу некога од његових чланова по нечему открити? Први за кога сам претпоставио да припада врховном руководству био је Новак Животић (Сретен Жујовић „Црни“): виоок, крупан, црн, четрдесетих година, енергичних црта; виђао сам га у згради Среског начелства (сада Скупштина ужичке општине) где је тада био Главни штаб Србије. Као командант Главног штаба за Србију (и члан ЦК КПЈ) рањен је у борби на Пожеш и као рањеник се повлачио у Санџак. Други је био Александар Ранковић Марко, члан Политбироа и организациони секретар КПЈ. Нисам му тада знао име ни функцију, видео сам га у поменутој гужви пред фабриком после експлозије: на углу улица стајао је човек тридесетих година, средњег раста, бледуњав, у кожном капуту и шајкачи; деловао је хладнокрвно и прибрано. Прилазили су му неки људи, међу њима и Крцун, и он им је нешто шворио. Кардеља сам запазио (не знајући ко је) у време гужве у Драглици: омален, млад, мршав човек, с наочарима, у кожном капуту и неком врстом шубаре навученом на чело, ишао је са штапом полако и некако трапаво, и неке нешто објашњавао. О главном човеку у руководству, тј. о генералном секретару Партије и врховном партизанском команданту нисам тада ништа знао, сем да се потписивао иницијалима „ТТ“. Тек касније, у јануару 1942. године, неко ми је открио право Титово име, порекло, раније занимање и да има око 50 година. .. Упознао сам га 1. марта 1942. године у Чајничу.

Однекуда су ми — тих и наредних дана — допрле до ушију дискусије о томе „у којој се фази налази наша револуција“. Чуло се мишљење, може се рећи преовлађујуће, да смо до недавно били у фази буржоаско-демократске револуције, а нападом четника на нас та је фаза завршена и сада почиње пролетерска револуција. Но ускоро се с тим прекинуло, изгледа да је стигао Титов став: не губити време у јаловим причама, не копирати „фазе“ из фебруарске и октобарске револуције у Русији, код нас нема промена, треба наставити започете послове.

Италијанске снаге у Санцаку биле су, децембра 1941. године и даље углавном пасивне, сем мањих испада из околних гарнизона, па је наше консолидовање с те стране текло без великих тешкоћа. Почетком децембра, ослобођена је Нова Варош, завршено сређивање партизанских делова у рејону Кокиног Брода, а затим извршено укрупњавање јединица, од чета је формирано неколико батаљона, створен је Српско-санцачки штаб за обједињавање дејстава и решавања остала бројна питања на новој слободној територији. Она се простирала између Увца, Лима, Прмбоја, Пријепоља, Сјенице, а центар је био у Новој Вароши, где су смештене радионице и болнице. Врховни штаб је преко села Дренове (обезбеђење је вршила Трећа ужичка чета са командиром Николом Јубичићем, која је стигла са положаја на Бијелим Брдима) стигао у Рудо где је формирана Прва пролетерска бригада. Према томе, ситуација у Санцаку, се стабилизовала.

Међутим, на десној обали Увца, још од почетка децембра,, појавиле су се квислиншке снаге, четници и недићевци, чија се јачина није знала. Врховном штабу није била позната ситуација у Србији уопште: везе су биле прекинуте, а придошлице су долазиле са контрадикторним подацима. Зато је у Врховном штабу одлучено да се део наших снага и партијских радника врати у Србију и да тамо по могућству остане.

Прва таква група кренула је из Радоиње 3. децембра. Циљ је био: да се настави борба и појача политички рад у Београду, Крагујевцу, Нишу, Ваљеву, Чачку, Ужицу, јер се претпостављало да је током немачке офаизиве дошло до осипања јединица и да је погинуо велики број руководећих кадрова. У овој групи су били: Мирко Томић, члан ПК Партије и члан Главног штаба Србије, Трајко Стаменковић, Никола Грулобић, Бора Барух, Ракила Котарев, поп Влада Зечевић, поручник Мартиновић, Дара Павловић, Кети Миндеровић и други, а од Ужичана — Вукола и Цвета Дабић, Витомир Чворовић, Милева Ђурђић, Нада Вуковић, Ратко и Грозда Дрчелић. Као обезбеђење, са њима се кретала једна чета из Колубарског батаљона Ваљевског одреда. Њихов повратак у Србију био је веома тежак: скоро непрекидно су водили борбе против немачких потерних група, љотићеваца и недићеваца. На Тари су се 9. децембра раздвојили: према северу је кренула и успешно се пробила група са Мирком Томићем и Колубарцима, а ужичка група је наишла у рејону Јелове горе на делове једне ужичке партизанске чете, у којој су били Алекса Дејовић, Луне Миловановић, Душко Ђурђић, па су се у околним селима неко време задржали. Међутим, нису се могли одржати: током даљих борби ова група се нагло смањивала: неколико другова је погинуло (Вукола Дабић и други), неки су заробљени. Преживели другови вратили су се у Санцак 22. децембра.

Од делова Ужичког одреда, у оквиру новоствореног Српско-санџачког одреда, формирана су два батаљона са по три чете. То су били Први ужички (оаства — 1. ужичка, 2. ужичка и Златиборска чета), и Други ужички у коме су били Ариљци, Пожежани и Ивањичани.

Првих дана јануара 1942. године оба батаљона су кренули на задатак — натраг у Србију (Омладинска ужичка чета остала је у Радоињи на обезбеђењу). Први ужички батаљон кренуо је из Радоиње ноћу 2/3. јануара. По преласку Увца, наилазили смо на четничке групе и растеривали их. Онег је био дубок па се ишло споро, а мраз веома оштар да се тешко дисало. Сећам се да неколико пушака и два пушкомитраљеза нису због мраза могли да дејствују. У Драглици смо сазвали збор мештана и одржали конференцију. Испред Борове Главе смо се раздвојили.

Друга чета (Војко Петровић, Ацо Вучковић и други) са водом партизана из Рачанског батаљона, имала је да се креће општим правцем: Борова Глава — Јелова шра. У Семегњеву је дошла у додир са мешовитом партизанском групом (чета Космајског одреда, група бораца и партијских радника из посавско-тамнавског среза), који су се такође враћали на свој терен. Сви су се веома тешко пробијали. Стални сукоби с надмоћнијим непријатељем под претњом опкољавања наносили су им тешке губитке, а мраз, снег, неспавање и оокудица у исхрани — све више су слабили ударну моћ. Веома оштру борбу водили су 10. јануара у рејону Шљивовице, против немачке јединице која је обезбеђивала пругу Ужице — Вишеград. Поставотамнавцима је то била друга борба против Иемаца у овом рејону; прва је била 4. децембра 1941. шдине приликом повлачења из Србије. Због тешких губитака дошло је до извесног осипања. На Јеловој гори Космајци и Посавотамнавци су се одвојили, продужили и спојили се са Ваљевским одредом, а ужичка чета, усамљена, дошла је у још тежи положај. Водећи непрекидно борбе, она је у реону Варде 17. јануара 1942. године разбијена и уништена: велики број другова је погинуо а остали су заробљени, стрељани или отерани у лошре.

Остале две чете Првог ужичког батаљона су иопред Борове Главе продужиле на исток, правцем: Г. Љубиш — Д. Љубиш. Кретање је било врло напорно због мраза, снежних сметова и чарки са четницима, који су постављали заседе и повремено нападали од правца Гостиља и Сирогојна. Зато су борци били веома уморни. Петог јануара увече стигли омо у село Високу и оместили се у школу. Ту је успостављен контакт са Другим ужичким батаљоном, који је, кренувши од Кокиног Брода, стигао у Виооку дан-два раније. Ноћ омо провели на миру.

Сутрадан, 6. јануара ујутро (на Бадњи дан), извиђачи су јавили да се ка школи крећу две колоне. Претпостављајући да, је то непријатељ, оставили смо тек припремљени мршави доручак и изашли на положај. Били су то четници, знатно бројнији од нас.

Борба је трајала до пред вече. Четнички јуриши, уз заглушну дреку и пиштање труба, нису успели да поколебају нашу одбрану у којој су се храброшћу највише истакли Ариљци. Мени је то била прва борба у пуном смислу речи. Што-шта нисам знао, радио сам оно што и други, само сам, вероватно био осетљивији на цврчање кепријатељских метака у снегу око хмене. Пред вече је борба престала. Четници су, због великих губитака, прекинули са нападима, а партизанима је то добро дошло због оскудице у муницији. Уз мање чарке заштитница, повукли смо се ка селу Мочиоци. Читаву ноћ смо провели у покрету, опет по дубоком снегу и мразу. Људство је било на измаку снага. Осванули смо 7. јануара (на Божић) у селу Јасенову, мало се одморили и поткрепили, а затим на Кокином Броду опет прешли у Санџак.

У међувремену, бројно стање партизанских снага на санџачкој слободној територији се променило. Крагујевчани, део Шумадинаца, Краљевчани и Посавци (као VI београдски батаљон) су укључени у Прву пролетерску бригаду која је почетком јануара 1942. године кренула према Рогатици у Истрчној Босни, а у Санџаку са задржане — поред Санџаклија — три чете Ужичана, и Златибораца, по једна чета Ариљаца, Пожежана и Ивањичана; три чете Чачана и три чете Шумадинаца. Непријатељ је вероватно сазнао за смањење наших снага, па је почео са јаким притиском са свих страна: четници, љотићевци и недићевци су покушавали да продру преко Увца из Србије, у Санџаку су се организовали четници, од Сјенице је нападала муслиманска усташка милиција коју су хушкали Италијани. У почетку су партизани давали успешан отпор, али због надмоћи непријатеља отпор је слабио. Најзад, наше снаге су се морале повући. Дуга колона бораца, штитећи рањенике и болеонике и одбијајући нападе непријатеља, пробијала се првих дана фебруара кроз снешм завејани Златар. Ноћу 7/8. фебруара по мразу од минус 25 јстепени прегазила је Лим код села Дивци, а затим предахнулк"~"ба Каменој Гори. После тога, Санџаклије су остале на своме терену, а Србијанци продужују преко Бољанића и Металке у Чајнице, где смо се реорганизовали 1 марта 1942. године у Другу пролетерску бригаду.

Миливоје АНТОНИЈЕВИЋ